

Kövér György (szerk.), Kiss Zsuzsanna – Koloh Gábor – Somorjai Szabolcs (közr.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára.*

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023. 684 oldal.

„Úgy látszik, hogy a történelem (nem a megtörtént, hanem az elmondott) organizmus, amelyik maga válogatja ki, mit vesz magához és mit tart távol magától.” – írja Halmos Károly a kötetben szereplő tanulmányában (32). Ha ezt a kijelentést elfogadjuk (miért ne tennénk?), akkor a tanulmánykötet nemcsak a címben feltett témáról, hanem arról a közösségről is szól, amely azt alkotta. E nyomon járva az ismertetés is mindkettőt fogja érinteni.

Budapest 150 éves. Számtalan kiadvány, koncert, plakát és rendezvény emlékeztette erre az egyszerű olvasót, járókelőt és emlékezteti még ma is. Ennek a valóban tekintélyes évfordulónak az árnyékában megbújt egy másik születésnap is: harminc éve alapították a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programot az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Harminc éve van arra lehetőség, hogy valaki hivatalosan is társadalomtörténet tudományterületen nyújtsa be a doktori disszertációját Magyarországon.

Ennek a kettős ünnepnek a termékeny feszültségében jött létre ez a kötet. Elsőre talán furcsának, sőt némileg erőltetettnek tűnhet a két évforduló összekapcsolása, de a képzés várostörténeti fókuszja és az a tény, hogy mind a megalakuló Budapest, mind a doktori program egy addig nem létező minőséget hozott magával, már bőven elégséges magyarázatot ad a kötet létrejöttére. Persze nem csak erről van szó. Kövér György a kötet előszavában elárulja, hogy a Covid-járvány okozta bezártsággal való megküzdés igénye és a társadalomtörténetnek az az iránnyultsága, hogy a várost a hétköznapi emberek szemével, „alulról” mutassa meg, egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy ezt a két jubileumot összekapcsolják.

A kötetben az előszóval együtt huszonhat tanulmány található, amely hét nagyobb egységet alkot. *A születés krízisei*, az *Urbanizáció – professzionalizáció*, a *Világváros-reprezentáció*, *Az olvasztótégely*, a *Bűnös Budapest?* és *A Nagy Háború nyomában* fejezetek után a *Múló emlékezet?* című rész zárja a kötetet.

Kövér György bevezető tanulmánya (*Ahonnán indultunk...*) az egyetlen, mely nem a 150 éves Budapestről, hanem a harminc éves doktori program megalakulásáról szól. Fájdalmasan ismerős volt olvasni, hogy a rendszerváltás környéki egyetemi bürokrácia működés módja és nehézsége lényegében máig nem változott. Lelkesítő volt viszont azt látni, hogy néhány elkötelezett ember kitartó munkája (a kezdetekben ez Bácskai Verát és Benda Gyulát jelentette) meghozta gyümölcsét, és ahogy ez a kötet is bizonyítja, valódi iskolává tette a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programot.

Az *A születés krízisei* fejezetben Halmos Károly a régi és az új polgárság közötti 19. század végi elitváltás paradigmájának létrejöttét és alakulását vizsgálja

néhány történetíró (Szekfű Gyula, Ungár László, Bácskai Vera és Kövér György) munkájának finomelemzésén keresztül. Perczel Olivér pedig az örvendetesen egyre gazdagodó magyarországi katasztrófátörténeti áramlathoz csatlakozva az 1875-ös budai árvizet és annak következményeit boncolgatja.

Az urbanizáció és a professzionalizáció problémáját vizsgálja Budapest példáján a következő nagyobb egység, ahol elsőként Bódy Zsombor taglalja a népességnövekedés és a lakhatási rezsimek viszonyát az urbanizáció szemszögéből. Papp Viktor az ügyvédi irodák topológiája segítségével tesz kijelentéseket az ügyvédek munkamódszereiről, míg Tamás Gábor, némileg hasonló vizeken evezve, a biztosítási ágazat erősödését mutatja be az általuk bérelt, majd épített paloták elemzésén keresztül. Sipos András írásában annak jár utána, hogy megérte-e bérházat építeni és üzemeltetni a 19–20. század fordulóján, Verő-Valló Judit pedig, folytatva eddigi kutatásait, a garzonéletérzés megtestesülését vizsgálja ugyanebben az időszakban. Pogány Ágnes (továbbra is az épületekre figyelve) a blokk végén azt elemzi, a trianoni békeszerződés után leszállóágba kerülő malomipar hogyan próbálta ingatlanportfólióját felhasználni helyzetének a konszolidálása érdekében.

Ugyanannak az éremnek a két oldalát elemzi Lukács Anikó és Eöry Gabriella két tanulmánya a *Világváros-reprezentáció* blokkban. Mindketten a turizmust helyezik vizsgálódásuk középpontjába. Lukács a fővárosi önkormányzat és a különböző városi egyesületek annak érdekében tett erőfeszítéseit elemzi, hogy a várost alkalmassá, kívánatosá tegyék az idegenforgalom számára. Ezzel szemben Eöry brit forrásokra alapozva azt boncolgatja, hogy a külföldiek mit láttak Budapestben, milyen imázst vittek magukkal magyarországi tartózkodásuk után.

Az olvasztótégely fejezet írásai arra keresik a választ, hogy a különféle társadalmi folyamatokra hogyan hatott, azoknak milyen irányt, keretet adott Budapest. Bolgár Dániel a biológiai jólét fogalmát használva a budapestiek várható élettartamának és testmagasságának alakulását vizsgálja. Szívós Erika annak jár utána, statisztikai adatokat és lágyabb (irodalmi) forrásokat is használva, hogy a kezdetben kifejezetten többnyelvű Budapest hogyan magyarosodott el. Szívós finom elemzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy a népszámlálási adatokból kirajzolódó egyértelmű kép megtévesztő, a nyelvi átalakulás dinamikája a hétköznapokban sokkal színesebb volt, mint ahogy azt a statisztikai források sejteni engedik. Nagy Sándor tanulmányában a budapesti házassági szerződések történeti forrásait elemzi, figyelmet fordítva a frigyek anyagi és érzelmi aspektusaira. Izgalmas látni, hogy e szerződéskötések mind időben, mind felekezeti tekintetben sajátos mintát követnek. Egyrészt gyakoriságuk a 20. század elején erősen csökken, ami arra utal, hogy a házasság egyre inkább érzelmi kötelekké válik, másrészt a tanulmány kimutatja, hogy a házassági szerződés intézménye leginkább az izraelita felekezethez köthető. Sasfi Csaba a Budapesti I. kerületi Állami Főgimnázium 1914 tavaszán érettségizett diákjait vizsgálja. A tanulmány a diákok eredményeit, pályaválasztását, az érettségi vizsga körülményeit elemzi, hangsúlyozva egyrészt az erős összefüggést a családi tradíciók és a választott hivatások között, másrészt a mérnöki pályák stabil és magas népszerűségét az eredendően

humanisztikus környezetben. Szabó Róbert az 1917-ben Budapesten hadiértségi vizsgát tett diákok társadalmi helyzetét és hátterét tárgyalja. A kutatás során 692 tanuló adatait elemezve többek között azt figyelte meg, hogy minden felekezet kisebb létszámmal képviselteti magát a rendes érettségizők, mint a hadiértségiizők között. Kivételt csak az izraeliták képeznek, ahol a rendes érettségizők száma meghaladja a hadiértségiizőkét. Mátay Mónika a Thewrewk–Török fivérek életét elemezve két olyan értelmiségi pályát tár elénk, melyek közelebb hozzák hozzánk a dualizmuskori szellemi fellendülés tapasztalatát, amikor a külföldi tanulmányok és sikerek utáni visszatérés és a hazai egyetemi környezetben való letelepedés nem számított ritkaságnak.

A Bűnös Budapest? blokk tanulmányai a városi bűnözés különböző megnyilvánulási formáit elemzik. Perényi Roland átfogó képet nyújt Budapest bűnözésének a szociális és térbeli dimenzióiról, elemezve a rendőrök és a városlakók közötti interakciókat, illetve megrajzolva a bűnözés történeti kontextusát. Tóth Áron a bűnt követve a prostitúció topográfiáját és az utcalányok által használt teret elemzi, ezen keresztül próbálva megérteni a fővárosi prostitúció világát. A tanulmányában a nyilvános-, a félnyilvános- és a magánterek közötti különbségekre figyelve 9680 életesemény segítségével rekonstruálja a budapesti prostitúáltak mozgását. Trádlér Henrietta a 19. századi Budapest cselédei és prostituáltjai közötti kapcsolatokat, a két foglalkozási csoport viszonyát vizsgálja. A tanulmány a mikrotörténet eszköztárát használva megmutatja, hogy a korabeli társadalom periferiáján elhelyezkedő cselédek és prostituáltak között komoly átjárás volt tapasztalható. Ennek a kortársak által is észlelt ténynek volt köszönhető, hogy e két csoport törvényi szabályozása is komoly hasonlóságot mutatott. Tátrai Viktor tanulmánya némileg kilóg a „bűnös blokkból”, hiszen az esemény, amit vizsgál, ugyan erőszakos (szimbolikus és kollektív erőszakként értelmezhető), de nem köztörvényes bűncselekmény. Tátrai a „vérvörös csütörtök” villamosrongálásai kapcsán arra jut, hogy a közlekedési eszközök és különösen a villamosok felborítása, tönkretétele nem véletlenszerű, hanem tudatos agresszió következménye. Korabeli forrásokra támaszkodva Tátrai szerint ez a tudatos agresszió a munkások szemében korrump, munkásait kizsákmányoló, profitéhes közlekedési vállalatok ellen irányult és ilyen értelemben a megszabadulásnak, a hatalmi viszonyok megfordításának szimbolikus aktusa volt.

A Nagy Háború nyomában fejezet tanulmányai az I. világháború hatásait, következményeit elemzik Budapestre koncentrálva. Molnár Eszter Edina a szubjektivitás felől közelít tárgyahoz, a háború megélését és emocionális hatásait elemzi. A kutatás középpontjában a háborús lelkesedés és a hétköznapi élet interakciói állnak, amelyeket személyes naplók, levelek és visszaemlékezések segítségével tár fel. Umbrai Laura az emóciók helyett a közérzet materiális meghatározói felé fordítja figyelmét. Tanulmányában az élelmiszeriparban működő Budapesti Központi Tejcsernok Rt. tevékenységét, az annak működése kapcsán megjelenő kihívásokat elemzi az I. világháború idején. Részletezi, hogyan hatott a háborús helyzet a tejjárak alakulására, valamint a fővárosi kávéházak és

kórházak tejjellátási problémáira. A kutatás bemutatja a versenyt a piacon, a tejárusokkal való konfliktusokat és a tejcsarnokok működésével kapcsolatos hatósági aggályokat is. Magos Gergely tanulmánya a Tanácsköztársaság időszakában tevékenykedő gyógyszerészek zsidó származásának és politikai szerepvállalásának a kapcsolatát vizsgálja. A Tanácsköztársaság idején vezetőszeretet vállaló zsidó gyógyszerészek életét feltérképezve azt feltételezi, hogy ebben az időszakban a kommunizmushoz való vonzódás nem az antiszemitizmus taszító hatásának, hanem sokkal inkább a kommunizmus messianisztikus jellegének, földi paradicsomot ígérő ideológiájának volt köszönhető.

A *Múló emlékezet?* című zárófejezetben először Keszei András *A város változó arcai* című tanulmányában Budapest történelmi fejlődését és városi identitását elemzi. A szerző arra fókuszál, hogy a város múltja különféleképpen rekonstruálható, figyelembe véve a statisztikai és narratív forrásokat is. Rámutat arra, hogy a város nem csupán a látható épületek, az épített környezet és annak történetén keresztül tapasztalható meg, hanem a mögöttük húzódó személyes és kollektív emlékek is befolyásolják ezt a tapasztalatot. A város lakó pedig ezekből az elemekből állítja össze saját identitását és élettörténetét, így szöve össze az épített környezetet, a városról szóló történeteket saját életével. Gyáni Gábor kötetzáró tanulmányában Budapest történetének nemzetközi jelentőségét, percepcióját és a város történetének összehasonlító kontextusba helyezhetőségét vizsgálja. Azt állítja, hogy Budapest története nemcsak a magyar, hanem a globális történelmi diskurzusban is érvényesen vizsgálható, ahogy a Budapest iránt növekvő nemzetközi történettudományi érdeklődés is bizonyítja. Ez a figyelem a magyar történetírás jobb nemzetközi integrációjának reményét is magában hordozza.

A *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa?* kötet tanulmányai ugyan első sorban Budapest történetéről mesélnek, de ha az explicit tartalom mögé tekintünk, rengeteget tudhatunk meg a harminc éves Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programról és az itt szocializálódott tudósok működési módjáról. Egyszerűbben fogalmazva, a következőkben annak fogok utánajárni, hogy a gyümölcs alapján mit lehet elmondani a fáról, mit mond el a kötet a doktori program köré szerveződő iskoláról.

Az első, ami feltűnik a tanulmányokat olvasva, az a sokszínűség és a nyitottság. A kötet azt mutatja, hogy a doktori programban és az aköre szerveződő szakmai közösségben nagyon különböző megközelítések keverednek, férnek el egymás mellett békességben. Az aprólékos szövegelemzésektől (Halmos Károly) a nagy adatbázisokat megmozgató dolgozatokon keresztül (például Sasfi Csaba, Szabó Róbert) egészen az egyéni sorsokat aprólékosan bemutató, a mikrotörténelem vagy pszichohistoria eszköztárával dolgozó tanulmányokig (Trádlér Henrietta, Molnár Eszter Edina) terjed e megközelítések sora. De nemcsak a megközelítések, hanem az eredmények prezentálásának a módja is sokféle. A tudományos értekezés műfaján belül maradván Mátay Mónika a párhuzamos életrajzok ókori mintájához nyúl vissza, míg, a másik végletet említve, Bolgár Dániel a demográfiai elemzés segítségével meséli el Budapest lakóinak életét.

A nyitottság, a műfaji sokféleség mellett kiemelten jellemzi az írásokat a módszertani átgondoltság. Nemcsak arról van ebben az esetben szó, hogy a legtöbb tanulmánynak van módszertani alfejezete, hanem arról is, hogy ezek az írások akár még azon az áron is feltesznek forráskritikai kérdéseket, hogy azok a téziseik erejét gyengítik. Ez a fajta szakmai igényesség, sőt szigorúság, ami nagyot villanó tézisek helyett az alaposág mellett teszi le a voksát, manapság egyáltalán nem mindennapos.

A módszertani igényesség átvezet egy következő jellemzőhöz, ami a tanulmányokat összeköti: a forrásközelséghez. Szinte mindegyik szöveg új forrásanyagot mozgat meg (például Nagy Sándor, Eöry Gabriella vagy Sipos András) vagy régít használ fel új módon. Teszi ezt úgy (éppen az említett módszertani tudatosságának köszönhetően), hogy sohasem esik áldozatul a szimpla (és egyébként nagyon hasznos) forrásközlés vagy kommentár kísértésének, és nem elméletellenes. Az új források közlése mindig valódi elemzéssel jár együtt.^{index}

Az eddig tárgyalt tulajdonságokból is következik egy további jellemzője ennek a szellemi körnek: a bátorság. E megállapítás elsőre talán furcsának hangzik, de a valódi szakmai vitákat kerülő mai magyar történettudományban az, hogy tisztelettel ugyan, de a szerzők nem félnek volt tanáraik, idősebb kollégáik téziseit, megállapításait átkeretezni, árnyalni és cáfolni, kifejezetten üdítő és előremutató.

Az utolsó jellemző, amire fel szeretném hívni a figyelmet a tanulmánykötet kapcsán, az az aktualitás. A doktori program körül kialakult szellemi közegben folyó kutatások nem öncélúan fordulnak a történelem felé, hanem aktuálisak – két értelemben is. Egyrészt azért, mert a szerzők a legújabb történeti megközelítéseket használják és ezek segítségével szinte természetesen kapcsolódnak be a nemzetközi történettudományi diskurzusokba (például a hálózat kutatás vagy a téri elrendeződések vizsgálata kapcsán Papp Viktor és Tötös Áron), illetve kurrens társadalomtudományi fogalmakat használnak elemzéseikben (urbanizáció, lakásrezsim, munkaszervezet, professzionalizáció). Másrészt aktuálisak a tanulmányok abban az értelemben is, hogy jórészt olyan kérdéseket érint, amelyek jelenleg is a társadalmi diskurzus részei, ma is releváns problémák. Sasfi Csaba munkájában például az érettségi és a középiskolai tanulmányok kapcsán felvetett kérdések máig megválaszolatlanok, Perényi Roland tanulmánya alapján ma is érvényes következtetések fogalmazhatóak meg a „no-go zónákról”.

Bátorság, igényesség, aktualitás; ha továbbra is ezek a jelszavak vezetik a magyar társadalomtörténeti képzés legfontosabb műhelyét, még sok örömben lesz részük a társadalomtörténet és a társadalomtudományos történetírás kedvelőinek, vagy akár a tágabb értelemben vett történelemkedvelő olvasóközönségnek is.

Keller Márkus